

संस्कार-प्रतिबिम्बनं नाट्यकलेषु

शिवेन्द्र मणि शुक्ल

शोधच्छात्र (संस्कृत), संस्कृत-विभाग

शासकीय ठाकुर रणमत सिंह महाविद्यालय, रीवा (म.प्र.)

सारांश –

भारतीय संस्कृति: सहस्राब्दीनां संस्कार परम्परया समृद्धा। संस्काराः केवलं धार्मिक कर्मणि न, अपितु मानवीय व्यवहारस्य, सामाजिक व्यवस्थायाः, च नीति मूल्यानां आधारभूताः भवन्ति। नाट्यकला, यथा नाट्यशास्त्रे निर्दिष्टम् समाजस्य दर्पणरूपेण कार्यं करोति। अत्र शोधे संस्काराणां नाट्यकलेषु प्रतिबिम्बनं, तेषां शिक्षणात्मकं, मनोवैज्ञानिकं, च सांस्कृतिकं महत्त्वं विवेचितम्। कालिदास, भवभूति, भास, शूद्रकादीनां नाटकेषु संस्कार प्रतिबिम्बनस्य स्वरूपम् उदाहरणैः प्रतिपादितम्।

प्रस्तावना –

भारतीय संस्कृति: सहस्रशताब्दीनां समृद्ध संस्कार परम्परया अलड़कृता अस्ति। संस्काराः नाम न केवलं धार्मिककर्मसमुच्चयाः, अपितु मानवीयचारित्यरस्य, सामाजिक व्यवस्थायाः, च नीतिशास्त्रस्य स्थायिनः आधार स्तम्भाः। एते संस्काराः बाल्यादारभ्य जीवनेषु विविधावस्थासु मनुष्यस्य आचारविचारान्, व्यवहारपद्धतिं, च आत्मानुशासनं निर्देशयन्ति। भारते नाट्यकला केवलं मनोरञ्जनस्य साधनं न, अपि तु समाजस्य दर्पणरूपेण तस्य च संस्कारसंरक्षणस्य साधनरूपेण च प्रतिष्ठिता। भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितं – “नाट्यं भिन्नेषु लोकेषु धर्मार्थं काममोक्षाणामुपदेशकम्।” अर्थात् नाट्यकला चतुर्विधिपुरुषार्थानां शिक्षायै, जनमानसस्य संस्कारवर्धनाय, च जीवनमूल्यप्रतिपादनाय प्रवृत्ता। नाट्यरूपेण दर्शकेषु यः भावावेशः, यः नैतिकप्रेरणास्रोतः, यः सांस्कृतिकचेतनावर्धकः प्रभावः जायतेकृतः संस्काराणामेव प्रतिबिम्बः। संस्कृतनाट्येषु-कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तले, भवभूतः उत्तररामचरिते, भासस्य स्वज्ञवासवदत्तायाम्, शूद्रकस्य मृच्छकटिके चकृपात्राणां आचरणे, संवादेषु, एवं कथानकविचारासे संस्कारमूल्यानां सजीवदर्शनम् अस्ति। अतः अस्मिन्नेव शोधे वयं परीक्षामः यथा नाट्यकलेषु संस्काराः न केवलं संरक्षिताः, अपि तु नवीनरूपेण जनमानसि पुनःप्रतिष्ठापिताः भवन्ति। भारतीय दर्शन परम्परायां संस्कार इति पदं बहुविधार्थकम् अस्ति। व्याकरणे “संस्. कृ” इत्यस्मात् धातोः निष्पन्नं संस्कार शब्दः “शोधने, शुद्धौ, अलड़कारे च” इत्यर्थान् वहति। स्मृतिग्रन्थेषु च मनुसमृत्यादिषु संस्काराः मानवीयजीवनस्य पवित्रतां, शुद्धतां, च आत्मानुशासनं प्रतिष्ठापयन्ति। वेदिकसंस्कृते: आरभादेव संस्काराः जीवने अनिवार्याः मन्यन्ते। गृहासूत्रेषु अपि गर्भाधानादारभ्य अन्त्येष्टिपर्यन्तं षोडशसंस्काराः निर्दिष्टाः, येषां प्रत्येकः सामाजिक-धार्मिक-मूल्यसम्बद्धः अस्ति।

संस्काराणां लक्षणम् – संस्कारः सः संस्कार्यते अस्मिन्नितिकृयः मनःशुद्धिं, आचारशुद्धिं, च भावनापवित्रतां जनयति। तस्य लक्ष्यं द्विविधम्-व्यक्तिगत-शुद्धिः – शारीरिक, मानसिक, च आत्मिकशुद्धिः।

सामाजिक-शुद्धि – लोकव्यवहारे, परिवारजीवने, च सामाजिकसम्बन्धेषु नैतिकमूल्यसंरक्षणम्। संस्काराः एव संस्कृत्याः हृदयभागः। यत्र संस्काराः, तत्र सांस्कृतिकसमृद्धिः य यत्र संस्कारक्षयः, तत्र संस्कृति अपि क्षीणा। अतो हि संस्कारवर्धनं सांस्कृतिकसंरक्षणस्य आधाररूपम् अस्ति। नाट्यकला, यथा नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितम्, समाजस्य आचारविचाराणां प्रतिबिम्बः। पात्रेषु ये धर्मनिष्ठाः, सत्यप्रियाः, करुणासंपन्नाः, लोकहितप्रवृत्ताः आचरणानि – श्यन्तेकृते सर्वे संस्कारसमृद्धेः द्योतकाः भवन्ति।

नाट्यकला – स्वरूपम् एवं तत्त्वम् – भारतीय नाट्यकला प्राचीनतमं, सर्वाङ्गपूर्णं, च जीवनमूल्यप्रधानं कलारूपम् अस्ति। भरतमुनिना विरचिते नाट्यशास्त्रे नाट्यकले: परिभाषा, स्वरूपं, च प्रयोजनम् अत्यन्तं सूक्ष्मतया निरूपितम्। भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे नाट्यं “लोकवृत्तानुकरणम्” इति निर्दिशति। “नाट्यं भिन्नेषु लोकेषु धर्मर्थकाममोक्षाणामुपदेशकम्।” अस्यार्थः—नाट्यं समाजस्य आचारविचाराणां प्रतिबिम्बरूपेण चतुर्विधपुरुषार्थानां उपदेशाय प्रवृत्तम्।

अभिनय – आडिगक, वाचिक, आहार्य, सात्त्विक इति चतुर्विधः।

रस—भावसमन्वय – स्थायिभाव, व्यभिचारिभाव, च सञ्चारीभावानां सम्यक् समन्वयेन रसोत्पत्तिः।

अलंकार – उपमा, रूपक, उत्त्रेक्षा, इत्यादयः काव्यशोभावर्धकाः।

संगीतं – गीत, वाद्य, नृत्य, इत्यादयः।

नाट्यतत्त्वानि – नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितानि नाट्यतत्त्वानि केवलं कलात्मकविधयः न, अपि तु जीवनोपदेशपरकानि। उदाहरणतया –

धर्म – नायकनायिकादीनां सत्य, अहिंसा, कर्तव्यपालनम्।

अर्थ – लोकजीवने प्रयोजनयुक्तः आर्थिक दृष्टिकोणः।

काम – सौन्दर्यबोधः, प्रेम, च जीवनानन्दः।

मोक्ष – आत्मज्ञान, वैराग्य, च जीवनमुक्तिः।

नाट्यकला एवं समाज—संस्कार – नाट्यकला केवलं अभिनयकौशलं न, अपि तु समाजे संस्कारवर्धनस्य संशक्तमाध्यमम्। पात्राणां संवादाः, आचरणम्, च कथा—विन्यासः जनमानसि नैतिकबोधं, कर्तव्यनिष्ठां, च संस्कारप्रवृत्तिं जागरूकयन्ति।

समाज—मनोवैज्ञानिक प्रभाव – नाट्यकला समाजस्य दर्पणरूपेण कार्यं कुर्वती न केवलं सांस्कृतिकमूल्यानां संरक्षणं करोति, अपि तु जनमानसस्य मनोवृत्तीनाम्, भावनानां, च आचारप्रवृत्तीनां निर्माणेऽपि प्रभावं ददाति। नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना स्पष्टं निर्दिष्टम्— “लोकेऽस्मिन्यदृश्यते किंचित् तत्सर्वं नाट्ये दृश्यते।” अस्य तात्पर्यम्—नाट्ये यत् प्रतिपाद्यते, तत् समाजे प्रत्यक्षजीवनेऽपि प्रतिबिम्बितं भवति।

1. नैतिक प्रेरणा – नाट्ये धर्मनिष्ठपात्राणां विजयः, अधर्मपरायणानां पराजयः, दर्शकेषु नैतिकमूल्यानां दृढीकरणं करोति। यथा मृच्छकटिके चन्द्रगुप्तस्य न्यायप्रियता, उत्तररामचरिते रामस्य सत्यपालनं— ते दृष्टान्ताः दर्शकमनसि नैतिकबलं वर्धयन्ति।

2. सामाजिक एकता – नाट्य कथानकेषु वर्णिताः सहकारभावः, परस्परानुरागः, च परोपकारवृत्तिः – एते गुणाः समाजे एकतानिर्माणाय सहायकाः भवन्ति।

3. भावनात्मक शुद्धि – दुःखान्त कथानकानि, करुण रस प्रधान दृश्यानि—दर्शकानां हृदयेषु संचयित दुःख भावानां विमोचनं कुर्वन्ति, येन मानसिक शुद्धिः लभ्यते।

4. आदर्श प्रतिरूप प्रदर्शनम् – नाट्ये नायक नायिका दयः केवलं काल्पनिकाः न, अपि तु समाजे आदर्शरूपेण ग्राह्याः। तेषां आचरणं, त्यागः, वीरता, करुणा इत्यादयः दर्शकेषु अनुकरणं प्रवृत्तिं जागरूकयन्ति।

5. अवगाहनात्मक शिक्षा – नाट्यकला केवलं पाठ्यरूपेण न, अपि तु अनुभवरूपेण संस्कारान् दर्शकचेतसि प्रतिष्ठापयति। यत् पुस्तकाद्यधिगमे कठिनं, तत् नाट्यमाध्यमेन सहजतया ग्रहणीयं भवति।

विश्लेषणम् –

अस्मिन् शोधे पूर्वोक्तेषु विभागेषु यत् प्रतिपादितम्, तस्य समग्रं तात्त्विकं, सौन्दर्यमूल्यं, च सामाजिक प्रभावं विचारयामः। प्रथमं दृष्ट्वा – संस्काराः भारतीय संस्कृते: जीवनीशक्तिरेव। ते धर्मशास्त्रेषु, काव्यशास्त्रेषु, नाट्यशास्त्रे च अभिन्नाः। नाट्यकलेषु संस्कारप्रतिविम्बनं केवलं कथानकशोभावर्धनं न, अपि तु जीवनोपदेशस्य मुख्यसाधनम्। नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना प्रतिपादितं यत् नाट्यं “लोकवृत्तानुकरणम्” इति, तत् संस्कार प्रतिपादनस्य आधारभूतं वचनम्। यदा पात्रेषु नैतिकबलं, सत्यनिष्ठा, करुणा, त्यागभावः च प्रदर्शयते, तदा दर्शकः न केवलं तदनुभवति, अपि तु तस्य अनुकरणाय प्रवृत्तः भवति।

विशेषतः संस्कृत नाट्येषु – कालिदासस्य अभिज्ञान शाकुन्तले नायक-नायिकयोः सरलता, शील, च परस्परानुरागः – गृहसंस्कारस्य उत्कृष्टदृष्टान्तः। भवभूते: उत्तररामचरिते सत्यपालनं, धर्मपालनं च-राजधर्मसंस्कारस्य प्रतिमानम्। भासस्य स्वजनवासवदत्तायाम् प्रेमे त्यागः – मानवीय संबन्धेषु त्याग संस्कारस्य उज्ज्वलं प्रदर्शनम्। मनोवैज्ञानिक दृष्ट्या अपि नाट्यकला संस्कार वर्धनाय अत्यन्तं प्रभावशालिनी। भावानां पुनरावृत्तिः (आवृत्ति), विम्ब रचना, रसोत्पादनम्-एतेन दर्शकमानसि संस्कार बोधः गाढः भवति। अतः विश्लेषणं: स्पष्टं भवति यत् नाट्यकला संस्कार प्रसारणस्य, संस्कार संरक्षणस्य, च संस्कार सृजनस्य त्रिविधकर्तव्यं यथार्थरूपेण निर्वहति।

निष्कर्ष –

अस्मिन् अनुसन्धान प्रबन्धे यत् निरूपितम्, तस्य सारं संक्षेपेण वर्त्तुं शक्यते—यत् नाट्यकला केवलं मनोरञ्जनसाधनं न, अपि तु समाजस्य संस्कारात्मक शिक्षायाः प्रमुख माध्यमम्। भारतीय संस्कृते: मूल्यानि—सत्यं, धर्मः, अहिंसा, करुणा, परोपकारः, त्यागः च—एते सर्वे नाट्यकथासु, पात्रनिर्माणेषु, संवादेषु च जीवितरूपेण प्रत्यक्षी—तानि दृश्यन्ते। भरतमुनिना प्रतिपादितं “नाट्यं भिन्नेषां वर्णाश्रमाणां यथासुखं शिक्षाप्रदर्शनम्” इति तत्त्वं अद्यापि प्रासंगिकम् अस्ति। संस्कृतनाट्येषु संस्कार प्रतिविम्बनं केवलं कात्पनिकरूपेण न, अपि तु दर्शकमानसि संस्काररोपणस्य सशक्तप्रक्रिया अस्ति।

संदर्भ –

- भरतमुनिः – नाट्यशास्त्रम्, सम्पा. माणिक्यनाथ शास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज, 1982।
- अभिनवगुप्तः – अभिनवभारती (नाट्य शास्त्र टीका), सम्पा. वि. रा. रघुनाथशास्त्री, पुणे : आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थ माला, 1973।
- भवभूतिः – उत्तररामचरितम्, सम्पा. वि. रा. आचार्य, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास, 1955।
- कालिदासः – अभिज्ञानशाकुन्तलम्, सम्पा. माणिक्यनाथ शास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन, 1986।
- रघुनाथ शर्मा – भारतीय नाट्य परम्परा, दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ, 2001।
- कृष्णमूर्ति, के. – संस्कृत नाट्ये समाज दर्पणम्, मद्रास : संस्कृत अकादमी, 1998।
- कौशल्यानन्द, स्वामी – भारतीय संस्कार एवं नाट्यकला, हरिद्वार : दिव्य प्रकाशन, 2007।
- माणिक्यनाथ शास्त्री – नाट्य कला एवं भारतीय संस्कृति, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज, 1980।
- सुशील कुमार, डॉ. – संस्कृत नाटकेषु सामाजिक मूल्यानां अध्ययनम्, जयपुर राजस्थान संस्कृत अकादमी, 2010।
- अत्रेय, पं. रामनाथ – नाट्यकला – सिद्धान्त एवं व्यवहार, लखनऊ : संस्कृत साहित्य भण्डार, 1992।